

بررسی نقش تکرار در موسیقی سروده‌های نیمایی مهدی اخوان ثالث

عبدالله رضایی *

سیداحمد حسینی کازرونی **

یعقوب کیانی شاهوندی ***

چکیده

هدف این مقاله، بررسی نقش تکرار در ایجاد توازن و موسیقی در سروده‌های نیمایی مهدی اخوان ثالث در سه مجموعه شعر زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا است. بدین منظور، شیوه‌های گوناگون تکرار برای آفرینش نظم و توازن در سروده‌های شاعر، در سه سطح کلی توازن آوایی، توازن واژگانی و توازن نحوی بررسی شده است. نتایج نشان داد توازن آوایی سروده‌ها، برخاسته از تکرار صامت‌ها و مصوت‌ها در جمله‌ها و ترکیب‌های زبانی، تنوع و گوناگونی اوزان و نوآوری‌های شاعر در کاربرد برخی وزن‌های نیمایی بوده است. همچنین، تکرار کلمات به شیوه‌های گوناگون و بهره‌گیری مناسب از قافیه و ردیف، توازن واژگانی در سروده‌های اخوان ثالث را پدید آورده و کاربرد برخی صناعات بدیعی مبتنی بر شیوه‌های هم‌نشین‌سازی و جانشین‌سازی اجزای جمله، توازن نحوی در این سروده‌ها را به وجود آورده است. بنابراین، توازن و غنای موسیقایی سروده‌های نیمایی اخوان از تکرار در سه سطح آوایی، واژگانی و نحوی آنها برخاسته است.

کلیدواژه‌ها: اخوان ثالث، عناصر آوایی، تکرار، توازن، موسیقی شعر.

* استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر sahkazerooni@yahoo.com

** استاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر shahvandi2010@gmail.com

*** دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر yaghoubkianish@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۱/۲۵

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۴، شماره ۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۵

مقدمه

یکی از جنبه‌های بررسی سبک‌شناختی متون نظم فارسی، بررسی و تحلیل موسیقی شعر و گونه‌های تکرار و توازن در آنهاست. در این شیوه، جنبه‌های گوناگون موسیقی شعر، مانند «موسیقی درونی» یا تکرار واج‌ها و هجاها و هماهنگی صوتی کلمات، «موسیقی بیرونی» یا وزن عروضی، «موسیقی کناری» یا قافیه و ردیف و انواع گوناگون تکرار واژه‌ها در قالب صنایع بدیعی فارسی بررسی می‌شود.

مهدی اخوان‌ثالث، شاعر معاصر (۱۳۰۷-۱۳۶۹ ه.ش)، یکی از موفق‌ترین رهبران شعر نیمایی است که در سروده‌های خود از همه ظرفیت‌های موسیقایی شعر منظوم چون وزن، قافیه، ردیف و گونه‌های دیگر تکرار و صنایع بدیعی لفظی، به‌خوبی بهره برده‌است و شاید رمز پذیرش او از سوی سنت‌گرایان، همین ویژگی سروده‌های او باشد. از این رو، این جنبه توفیق او در میان سرایندگان معاصر نیز شایسته توصیف و بررسی است. تشخیص و غنای موسیقایی شعر او را باید برخاسته از کاربرد وسیع شیوه‌های گوناگون تکرار و بهره‌گیری از موسیقی شعر کهن در قالب نیمایی دانست.

در مقاله حاضر، نقش تکرار در موسیقی شعر اخوان‌ثالث، که از اساسی‌ترین ویژگی‌های سبک فردی او به‌شمار می‌آید، به‌روشی علمی و دقیق در سه سطح «توازن آوایی»، «توازن واژگانی» و «توازن نحوی» تحلیل و بررسی می‌شود. به این منظور، با الگو قراردادن روش‌های پیشنهادی بررسی موسیقی شعر در کتاب‌هایی چون موسیقی شعر، از محمدرضا شفیعی کدکنی، *از زبان‌شناسی به ادبیات کوروش صفوی و نگاهی تازه به بدیع سیروس شمیسا و تلفیق آن روش‌ها*، به تحلیل و بررسی نقش تکرار در موسیقی سروده‌های نو اخوان‌ثالث در سه دفتر شعر زمستان (۱۳۳۵)، *آخر شاهنامه* (۱۳۳۸) و *از این اوستا* (۱۳۴۴) می‌پردازیم.

پرسش‌های تحقیق

شیوه‌های گوناگون تکرار در سروده‌های اخوان‌ثالث کدام‌اند؟

عنصر تکرار، چه تأثیری در ایجاد موسیقی در سروده‌های اخوان دارد؟

کدام روش‌های تکرار، توازن آوایی سروده‌های اخوان را پدید آورده است؟

توازن واژگانی در سروده‌های اخوان از طریق کدام شیوه‌های تکرار پدید آمده است؟

منظور از توازن و تکرار نحوی چیست و چگونه در سروده‌های اخوان سبب ایجاد

موسیقی می‌شود؟

بحث و بررسی

مقصود از بررسی نقش تکرار، بررسی «مجموعه عواملی [است] که زبان شعر را از زبان روزمره، به‌اعتبار بخشیدن آهنگ و توازن، امتیاز می‌بخشند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۷) و عناصری چون وزن، قافیه، ردیف، و آرایه‌های بدیع لفظی چون موازنه، جناس، واج‌آرایی و انواع گوناگون تکرار و دیگر شیوه‌های ایجاد توازن و نظم‌آفرینی را دربرمی‌گیرد. در این بخش، این عناصر و گونه‌های مختلف تکرار و توازن در سروده‌های مهدی اخوان ثالث، در سه سطح کلی «توازن آوایی»، «توازن واژگانی» و «توازن نحوی» بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شود.

۱. توازن آوایی

توازن آوایی نتیجه تکرار آوایی است و «تکرار آوایی می‌تواند یک واج، چند واج درون یک هجا، کل هجا و چند هجا را شامل شود» (صفوی، ۱/۱۳۹۰: ۱۸۳)؛ بنابراین، توازن آوایی را می‌توان در دو بخش توازن واجی (واج‌آرایی) و توازن هجایی (وزن عروضی) بررسی کرد.

۱.۱. توازن واجی

توازن واجی، تکرار یک صامت (هم‌خوان) یا مصوت (واکه) در هجاهای یک جمله به‌گونه‌ای محسوس است. باید توجه داشت که «اصل اساسی در آن، نفس تکرار حروف نیست بلکه وضع و نسبت آواهاست به یکدیگر، به‌گونه‌ای که از نظامی موسیقایی و ایقاعی برخوردار باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۴۴۱).

موسیقی درونی شعر اخوان ثالث بر توازن واجی و توزیع واج‌ها در طول سطرها استوار است. تکرار صامت‌ها و مصوت‌های مشترک در زنجیره سخن او عامل اصلی ایجاد موسیقی در شعر است که در چهار بخش «تکرار هم‌خوانی»، «تکرار واکه‌ای»، «تکرار هم‌خوانی-واکه‌ای» و «هماهنگی صوتی کلمات» بررسی می‌شود.

۱.۱.۱. تکرار هم‌خوانی

تکرار هم‌خوانی، تکرار محسوس یک صامت در زنجیره سخن است. در شعر «زمستان»، شاعر برای القای مفهوم «سردی» و «سکوت»، صامت «س» را بسیار تکرار کرده است: ...که سرما سخت سوزان است (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۹۷).

یا: صدایی گر شنیدی صحبت سرما و دندان است (همان، ۹۸).

یا: حریفا گوش سرما برده است این، یادگار سیلی سرد زمستان است (همان، ۹۹).

۲.۱.۱. تکرار واکهای

این صنعت، تکرار محسوس یک مصوت بلند یا کوتاه است و بیشتر به گونه تکرار مصوت بلند «ا» یا مصوت کوتاه «ی» در شعر اخوان دیده می‌شود؛ در نمونه زیر، تکرار مصوت بلند «ا» موسیقی و طنین خاصی به شعر بخشیده است:

نه صدای پای اسبِ رهنی تنها...

نه چراغ چشمِ گرگی پیر / نه نفس‌های غریب کاروانی خسته و گمراه؛

مانده دشتِ بیکرانِ خلوت و خاموش / زیر بارانی که ساعت‌هاست می‌بارد (همان، ۸۳).

و در نمونه‌های زیر، تکرار هر دو مصوت «ا» و «ی» موسیقی درونی شعر را پدید آورده است:

ای آخرین دریچه زندانِ عمرِ من / ای واپسین خیالِ شب‌وارِ سایه‌رنگ،

از پشت پرده‌های بلورینِ اشکِ خویش / با یادِ دلفریبِ تو بدرود می‌کنم (همان، ۱۱۶).

یا:

ای تکیه‌گاه و پناه زیباترین لحظه‌های پر عصمت و پر شکوه تنهایی و خلوتِ من

ای شطِ شیرینِ پر شوکتِ من (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۷۳).

این ویژگی یعنی تکرار «نقش‌نمای اضافه» و بهره‌گیری موسیقایی از «تتابع‌اضافات»، در

سروده‌های اخوان کاربرد فراوان دارد:

و قندیل سپهرِ تنگ‌میدانِ مرده یا زنده

به تابوتِ ستبرِ ظلمتِ نه‌توی مرگ‌اندود پنهان است (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۹۹).

یا:

باغ بی‌برگی که می‌گوید که زیبا نیست؟

داستان از میوه‌های سربه‌گردون‌سای اینک خفته در تابوتِ پستِ خاک می‌گوید (همان، ۱۵۳).

۳.۱.۱. تکرار هم‌خوانی - واکهای (هجایی)

گاه یک هجای کامل در جمله‌ها تکرار می‌شود و موسیقی درونی را پدید می‌آورد.

«معمول‌ترین نوع آن تکرار ادات جمع است» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۸۱). در نمونه زیر، هجای «ها» تکرار شده است:

نامه‌ها سیه گردد / خامه‌ها فرو خشکد / شمع‌ها فرو میرد / نقش‌ها برانگیزد... (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۴۳).

همچنین است تکرار هجای «دش» در نمونه زیر:

تا که ببندش رخسار / تا چه باشدش مقدار / تا چه آیدش بر سر (همان، ۴۴).

۴.۱.۱. هماهنگی واجی کلمات

نکته دیگری که در بخش توازن واجی باید گفته شود و در شعر اخوان نیز بسامد بسیار دارد، تکرار صامت آغازین یا تکرار یک هجا در ترکیب‌های وصفی، اضافی و عطفی زبان است که می‌توان آن را از ویژگی‌های سبکی او به‌شمار آورد؛ زیرا «در شاعران نوپرداز

معاصر، بیش از هر کس، اخوان ثالث از این اصل آوایی زبان به عنوان یک عامل هنری و سبکی استفاده کرده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۳۰۱)؛ مثلاً، ترکیب وصفی «شعله شاد» و ترکیب‌های عاطفی «خشم و خون» و «درد و دریغ» در نمونه زیر:

دلم دیگر آن شعله شاد نیست / همه خشم و خون است و درد و دریغ /

سرایي در این شهرک آباد نیست (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۱۰۰).

در نمونه زیر از قطعه «شوش» ترکیب‌های مشخص شده از این هماهنگی صوتی در آغاز واژه‌ها برخوردارند:

شوش را دیدم / این آب‌شهر، این فرازِ فاخر، این گلمیخ / این فسیلِ فخرِ فرسوده /

این دژ ویرانه تاریخ / شوش را دیدم / این کهن تصویرِ تاریک، از شکوه شوکت ایران پارینه / تخت جمشید

دوم، بام بلند آریایی شرق / آن مرور و مرگ را تسخرزان در قعر آینه (همان، ۱۳۷۰: ۳۴۳).

فهرست گسترده ترکیب‌های وصفی، اضافی و عاطفی زیر، گرایش بسیار اخوان ثالث را به استفاده از هماهنگی صوتی و توازن آوایی واژه‌ها نشان می‌دهد:

غار غریب (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۷۲)، همت و هوش (همان، ۷۵)، مشبک شب (همان، ۷۷)، غبار غم، پیک و پیام (همان، ۷۹)، ساز و سرود، بار و برگ، دیرین دیرسال (همان، ۸۰)، هم‌راز و هم‌نشین، روز و روزگار (همان، ۸۱)، خلوت خاموش (همان، ۸۳)، خشم و خروش (همان، ۸۶)، پوچ و پلید (همان، ۸۹)، پیر پیرهن چرکین، نغمه ناجور (همان، ۹۸)، شعله شاد، خشم و خون، درد و دریغ، سریر سپهر (همان، ۱۰۰)، پیر و پژمرده (همان، ۱۰۲)، شرم و شرف (همان، ۱۰۸)، ظلمت زهر (همان، ۱۰۹)، فروغ و فرّ (همان، ۱۲۰)، باک و بیم (همان، ۱۲۶)، حرمت و حریم، طعن و طنز، نعره نفرین، تلخ و تند (همان، ۱۲۹)، سرکشان سرخوش، سنگ و شوربخت (همان، ۱۳۰)، سرود و سیر (همان، ۱۳۲)، قصر قصه‌ها (همان، ۱۳۵)، لب و لبخند (همان، ۱۳۶)، سود و ثمر (همان، ۱۴۵)، باغ بی‌برگی (همان، ۱۵۲)، پیر و پوده، زهر سردسوز (همان، ۱۶۴)، شور و شر (همان، ۱۶۷)، راز روزگار (همان، ۱۷۴)، سیراب و سیر (همان، ۱۷۵)، آرام و رام، طبل طوفان (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۱۹)، شور و شرار (همان، ۲۸)، گیج و گول (همان، ۳۴)، خنده خاموش (همان، ۴۱)، سردی و سکوت سیه (همان، ۵۰)، یاد و یادگار، راه و رهسپار (همان، ۵۵)، سیر و سیاه (همان، ۵۷)، سوت و صفیر (همان، ۷۱)، شطّ شیرین پرشوکت (همان، ۷۳)، ساحل سیمگون سحرگاه (همان، ۷۴)، تیره و تلخ (همان، ۷۵)، شاد و شاهد (همان، ۷۹)، قصه غمگین غربت (همان، ۸۰)، شاهدان شهرهای شوکت هر قرن (همان، ۸۲)، بره‌های فرهی (همان، ۸۵)، صمیم سرد (همان، ۱۰۷)، نگاه و ناله، درود دردناک (همان، ۱۰۸)، نور و نوا (همان، ۱۱۳)، پیر و پیراری (همان، ۱۲۳)، نفرت و نفرین، گند و گردآلود (همان، ۱۲۴)،

فروغ و فرّ، نوازش و نوید (همان، ۱۳۵)، جود جویباران (همان، ۱۳۸)، خاک و خاموشی (همان، ۱۴۴)، رنگ و نیرنگ (همان، ۱۴۵)، خوف و خستگی، خیل خستگی (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۱۰)، گمنام گردآلود (همان، ۱۸)، دست یا دستان، سنگ و سرد، جاوید ورجاوند (همان، ۲۰)، تار و تنها (همان، ۲۲)، خلوت خاموش (همان، ۲۷)، خاموشی خلوت (همان، ۲۸)، هول و هذیان (همان، ۴۰)، جغد و جادو (همان، ۴۱)، بیدار و برومند (همان، ۴۸)، طور و طومار، روح مجروح (همان، ۵۶)، نور نوشین، خون و خجل (همان، ۶۴)، لیسکی لولنده (همان، ۷۰)، سربی سرد سپیده دم (همان، ۷۲)، شعله شاد (همان، ۷۳)، خیس خسته (همان، ۷۴)، نرمای نسیم (همان، ۷۶)، تاریک ترس آور (همان، ۹۶)، چرک و چربی (همان، ۹۸)، پیر پر حسرت، لای و لجن، خدا و خداوند (همان، ۹۹)، هیولای هول (همان، ۱۰۵).

۲.۱. توازن هجایی (وزن)

مقصود از توازن هجایی همان وزن کمی شعر است که «اساس آن بر نظم هجاهای بلند و کوتاه مصراع‌های شعر مبتنی است» (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۵: ۶) و از هم‌نشینی منظم هجاهای کوتاه، بلند و گاه کشیده، براساس تکرار و ترتیبی خاص، پدید می‌آید و از ویژگی‌های اساسی شعر منظوم است. «درحقیقت، همین نظم و ترتیب بین هجاهای کوتاه و بلند یا مجموعه‌ای از هجاهای کوتاه و بلند است که به آن وزن می‌گوییم» (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۵). وزن موسیقی بیرونی شعر است و به لحاظ حرکت و سکون، تنوع یا عدم تنوع و هماهنگی با زمینه‌های درونی و عاطفی شعر درخور بررسی است (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۹۵).

اخوان ثالث به سبب آگاهی از دقایق وزن شعر نیمایی و مهارت و استادی در آن، مناسب‌ترین وزن‌ها را در سروده‌های خویش به کار برده است. «وی در بیشتر اشعار نیمایی‌اش، از نظر وزن، پیرو نیماست، با این تفاوت که تنوع اوزان در شعر او از نیمای بیشتر است» (غلامرضایی، ۱۳۷۷: ۴۷۳) و در بعضی سروده‌ها، ریتم‌های جدیدی به اوزان نیمای افزوده و به نوآوری‌هایی دست زده است؛ زیرا «اخوان مانند خود نیمای نوعی از وزن و قافیه را برای شعر لازم اما هردو را نیازمند بسط و گسترش می‌دید» (یا حقی، ۱۳۸۵: ۹۵).

در بررسی وزن عروضی ۶۳ سروده نیمایی اخوان در سه دفتر شعر زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا، ۱۵ وزن زیر به دست آمده است که در نوع خود تنوع وزنی زیادی نشان می‌دهد:

جدول ۱. بسامد وزن سروده‌ها

ردیف	وزن	تعداد سروده
۱	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فع	۲۳
۲	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن	۱۴
۳	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن (مستقلن مفاعل مستقلن فعل)	۷
۴	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلن	۳
۵	مستقلن فاعلاتن فعولن... (مستقلن فاعلن فاعلن... فع)	۳
۶	مستقلن مستقلن... فعلن	۳
۷	مفعول فاعلات مفاعیلن	۲
۸	مستقلن مستقلن... فع	۱
۹	فاعلات مفتعلن	۱
۱۰	مفاعیل مفاعیل... فعولن	۱
۱۱	فاعلات مفتعلن/ فاعلات مستقلن مفاعیلن	۱
۱۲	فاعلاتن مفاعلن فعلن(فعلن)	
۱۳	مفعول مفاعلن مفاعیلن (مستقل فاعلات مفعولن)	۱
۱۴	مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فعلن	۱
۱۵	فاعلات فاعلات... فاعلن	۱

۲. توازن واژگانی

توازن واژگانی یکی از شیوه‌های ایجاد موسیقی و حاصل تکرار واحدهای زبانی بزرگ‌تر از هجاست. این توازن «محدود به تکرار چند هجا درون یک واژه نیست، بلکه می‌تواند کل یک واژه، یک گروه و حتی مجموعه واژه‌های درون یک جمله را شامل شود» (صفوی، ۱۳۹۰: ۲۱۷). بنابراین، توازن واژگانی صناعتی چون قافیه، ردیف، تکرار، تصدیر، متشابه‌الاطراف، متتابع، طرد و عکس و... را دربرمی‌گیرد.

بررسی نقش تکرار در ایجاد توازن واژگانی سروده‌های اخوان ثالث نشان می‌دهد که کاربرد گسترده قافیه و ردیف، تکرار واژگانی آغازین و استفاده از برخی صناعات لفظی چون متشابه‌الاطراف و عکس، موسیقی کناری سروده‌های او را به‌وجود آورده است.

۱.۲. قافیه

قافیه موسیقی کناری شعر است و موسیقی قافیه نیز مانند موسیقی درونی و موسیقی وزن درخور بررسی و تحقیق است؛ زیرا «یکی از مهم‌ترین عوامل اهمیت قافیه جنبه موسیقایی

آن است. درحقیقت، قافیه خود یکی از جلوه‌های وزن است یا بهتر بگوییم مکمل وزن است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۵۲).

قافیه گونه‌ای از هم‌گونی ناقص در تکرار واژگانی است که از ساختی بزرگ‌تر از واحد زبانی هجا برخوردار است. در قافیه معمولاً بخشی از واژه‌ها متفاوت‌اند و بخشی که دربردارنده حروف قافیه است تکرار می‌شود.

در بررسی آماری قافیه و ردیف ۶۳ سروده نیمایی اخوان ثالث در سه دفتر شعر زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا، نتایج زیر به دست آمده است:

جدول ۲. بسامد قافیه و ردیف در سروده‌ها

دفتر شعر	تعداد سروده	تعداد مصراع (سطر)	تعداد قافیه	درصد	تعداد قافیه پایانی	درصد	تعداد قافیه درونی	درصد	تعداد ردیف	درصد
زمستان	۱۸	۸۵۸	۴۷۶	۰/۵۵	۴۳۱	۰/۵۰	۴۵	۰/۰۵	۱۰۲	۰/۱۲
آخر شاهنامه	۲۴	۱۰۱۵	۵۳۰	۰/۵۲	۴۹۸	۰/۴۹	۳۲	۰/۰۳	۱۲۱	۰/۱۱۹
از این اوستا	۲۱	۱۱۹۹	۶۶۱	۰/۵۵	۵۸۷	۰/۴۹	۷۴	۰/۰۶	۱۵۶	۰/۱۳
جمع	۶۳	۳۰۷۲	۱۶۷۷	۰/۵۴	۱۵۱۶	۰/۴۹۳	۱۵۱	۰/۰۴۷	۳۷۹	۰/۱۲۳

اخوان ثالث را باید شاعری قافیه‌پرداز دانست؛ زیرا در سروده‌های نو خود از توازن واژگانی قافیه‌های پایانی و درونی بهره فراوان برده است و وزن و قافیه را، به منزله دو عنصر اساسی شعر نیمایی، همواره رعایت کرده است، تاجایی که می‌توان گفت: «در گنجاندن قافیه‌ها در جای جای شعر بیش از نیمی اصرار دارد» (غلامرضایی، ۱۳۷۷: ۴۷۳). قافیه در سروده‌های نو شاعر، به دو صورت قافیه پایانی و قافیه درونی به کار می‌رود:

۲.۱.۱. قافیه پایانی

با توجه به داده‌های جدول، می‌توان گفت نیمی از سطرها در سروده‌های نیمایی اخوان دارای قافیه پایانی هستند؛ اگرچه رعایت قافیه در سروده‌های نیمایی اختیاری و به اقتضای مطلب است، در شعر اخوان «مسئله رعایت قافیه گاه چندان به جد گرفته شده و با اصرار آمده است که نوعی تصنع در آن آشکار است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۱۷۸). به گونه‌ای که می‌توان گفت به‌طور میانگین به ازای هر دو سطر شعر، یک قافیه پایانی به کار برده است؛ نمونه:

شاید چراغان بود، شاید روز / شاید نه این بود و نه آن، باری /

بر پشت بام خانه مان روی گلیم تیره و تاری / با پیردختی زردگون گیسو که بسیاری /

شکل و شباهت با زخم می‌برد، غرق عرصه شطرنج بودم من (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۴۳).

و در سروده زیر، قافیه کردن واژه‌های «جسته»، «خسته» و «جسته» نمونه دیگری از قافیه‌اندیشی شاعر است:

این روح مجروح قبیله ماست/ از قتل عام هولناک قرن‌ها جسته،

آزرده و خسته/ دیری است در این کنج حسرت مأمنی جسته (همان، ۵۶-۵۷).

۲.۱.۲. قافیه درونی

همان‌گونه که در نمونه‌های بالا نیز دیده می‌شود، علاوه بر قافیه‌های پایانی، معمولاً از توازن واژگانی حاصل از قافیه‌های درونی هم در تقویت موسیقی شعر خود بهره می‌گیرد: قصه‌های آسمان پاک/ نور جاری آب/ سرد تاری خاک/ قصه‌های بیشه انبوه، پشتش کوه پایش نهر (همان، ۱۳۷۸: ۸۳).

یا:

انتظار خبری نیست مرا/ نه ز یاری نه ز دیار و دیاری، باری/ برو آنجا که تو را منتظرند/ قاصدک! در دل من همه کورند و کردند (همان، ۱۴۷).

۲.۲. ردیف

ردیف گونه‌ای از هم‌گونی کامل در تکرار واژه است که در ایجاد توازن و تکمیل موسیقی قافیه مؤثر است. «یکی از موهبت‌های بزرگ شعر فارسی ردیف است. بخش عظیمی از خلاقیت شاعران ایرانی و سهم چشمگیری از تشخیص کارشان در بهره‌وری از ردیف است» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۰۰). ردیف در شعر نیمایی به تبع قافیه اختیاری و کم‌کاربرد است، اما جدول ۲ نشان می‌دهد که در بیش از ۱۲ درصد از سطرهای سروده‌های نیمایی اخوان ردیف به کار رفته است. این آمار مبین آن است که شاعر از ظرفیت موسیقایی ردیف نیز، همانند قافیه، به خوبی استفاده کرده است؛ نمونه:

— بده.. بدید.. ره هر پیک و پیغام و خبر بسته‌ست

نه تنها بال و پر، بال نظر بسته‌ست/ قفس تنگ است و در بسته‌ست (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۱۴۱).

یا:

دیدم که اینک روشنایم خورده خواهد شد/ کیشتم اسیر بی‌مروت زرده خواهد شد/ باغ شبم افسرده، خون مرده خواهد شد (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۴۴).

۳.۲. تکرار واژگانی آغازین

گاه شاعر واژه یا گروهی از واژگان را در آغاز هر مصراع یا در آغاز مجموعه‌ای از مصراع‌ها تکرار می‌کند که به نوعی توازن می‌انجامد. این شیوه تکرار در سروده‌های اخوان نمونه‌های فراوان دارد و در دو سطح تکرار واژه و تکرار گروه درخور بررسی است.

۳.۱. تکرار در سطح واژه

در سروده زیر، شاعر واژه «باز» را در آغاز سطرها تکرار کرده است:

لحظه دیدار نزدیک است/ باز من دیوانه‌ام، مستم/ باز می‌لرزد دلم، دستم/ باز گویی در جهان دیگری هستم (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۱۳۴).

همچنین است تکرار واژه «دیگر» در نمونه زیر:

دیگر نه دست و نه دیوار / دیگر نه دیوار نه دوست / دیگر نه پای و نه رفتار / تنها تویی با من ای خوب تر
تکیه گاهم / چشمم، چراغم، پناهم (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۱۰۴).

۲.۳.۲. تکرار در سطح گروه

گاه شاعر برخی گروه‌های اسمی یا قیدی را در آغاز مصراع‌های شعر خود تکرار می‌کند که در تقویت موسیقی شعر او بسیار مؤثر است:

بنوش ای برف! گلگون شو، برافروز / که این خون، خون ما بی‌خانمان‌هاست.

که این خون، خونِ گرگانِ گرسنه‌ست / که این خون، خونِ فرزندانِ صحراست (اخوان ثالث: ۱۳۶۰: ۶۹).

یا:

ای با تو من گشته بسیار / در کوچه‌های بزرگ نجابت / در کوچه‌های فروبسته استجابت / در کوچه‌های
سرور و غم راستینی که مان بود /

در کوچه‌های گل ساکت نازهایت / در کوچه‌های گل سرخ شرمم / در کوچه‌های نوازش

در کوچه‌های چه شب‌های بسیار / تا ساحل سیمگون سحرگاه رفتن /

در کوچه‌های مه‌آلود بس گفت و گوها / بی‌هیچ از لذت خواب گفتن (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۷۴).

۲.۴. تکرار واژگانی منظم

گاه شاعر واژه یا واژه‌هایی را به‌صورت منظم در آغاز و پایان مصراع‌ها تکرار می‌کند که توازن و موسیقی خوش‌آهنگی را پدید می‌آورد و در حوزه صنعتی چون تصدیر، متشابه‌الاطراف، وارونگی و... درخور بررسی است.

۲.۴.۱. متشابه‌الاطراف

«وقتی است که یکی از کلمات اواخر مصراع اول، در اوایل مصراع دوم و یکی از کلمات اواخر مصراع دوم در اوایل مصراع سوم و یکی از کلمات اواخر مصراع سوم در اوایل مصراع چهارم و قس‌علی‌هذا تکرار شود» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۸۳)؛ نمونه:

خروش باد و بارد همچنان برف / ز سقف کلبه بی‌روزن شب

شب طوفانی سرد زمستان / زمستان سیاه مرگ مرکب (همان، ۶۷)

یا:

آنجا که آبشار چو آینه‌ای بلند / تصویر ساز روز و شب جنگل است و کوه /

کوهی که سر نهاده به بالین سرد ابر / ابری که داده پیکره کوه را شکوه (همان، ۱۶۴)

۲.۴.۲. وارونگی (عکس)

«وارونگی یا عکس آن است که در دو یا چند واژه پیش‌وپی رخ داده باشد» (کزازی، ۱۳۷۴: ۷۴). وارونگی گونه‌ای از تکرار واژگانی منظم با جابه‌جایی واژه‌هاست که به توازن واژگانی می‌انجامد:

ای خوشا زیر و زبرها دیدن / راه پریم و بلا پیمودن /

یا:

وزید آنگاه و آب نور را با نور آب آمیخت (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۷۴)

۲. ۴. ۳. تکرار واژگانی نامنظم

این گونه تکرار، هر چند پراکنده و نامنظم به نظر می‌رسد، در برخی سروده‌های شاعر توازن و طنینی خاص پدید آورده است:

در آن زمان دیدم / بر آسمان سپید / ستارگان سیاه

ستارگان سیاه پرند و پرگوی / در آسمان سپید تپنده و کوتاه (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۵۹).

یا:

ای شطّ پر شوکت هر چه زیبایی پاک /

ای شطّ زیبای پر شوکت من / ای رفته تا دوردستان / یگو تا کدامین ستاره‌ست /

روشن‌ترین هم‌نشین شبِ غربت تو؟ / ای هم‌نشینِ قدیمِ شبِ غربتِ من! (همان، ۷۵).

۲. ۵. تکرار واژگانی پیاپی

این گونه تکرار اغلب به منظور تأکید به کار می‌رود و در شعر امید نمونه‌های زیادی دارد:

من به هر سو می‌دوم گریان از این بیداد / می‌کنم فریاد، ای فریاد! ای فریاد! (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۷۸).

یا...:

دیگر سیاهم من، سیاهم / دیگر سپیدم من، سپیدم / وز هر چه بود و هست و خواهد بود، دیگر / بیزارم و

بیزار و بیزار / نومیدم و نومید و نومید / هر چند می‌خوانند «امید»م (همان، ۹۵).

۳. توازن نحوی

توازن نحوی یکی از گونه‌های ایجاد موسیقی در سخن است که از تکرار الگوها و ساخت‌های نحوی پدید می‌آید. «تکرار الگوی نحوی ترفندی است که علمای بدیع ما به آن توجه نداشته‌اند و حال آنکه برجسته و زیباست و در ادب غرب جزو ترفندهای ادبی است» (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۸: ۴۷). توازن نحوی به دو شیوه هم‌نشین‌سازی نقشی و جان‌نشین‌سازی نقشی صورت می‌گیرد.

۳. ۱. هم‌نشین‌سازی نقشی

ایجاد توازن نحوی با هم‌نشین‌شدن عناصر هم‌نقش در جمله است و صناعاتی چون لفّ و نشر، تقسیم، اعداد و تنسیق صفات را در بر می‌گیرد.

۳. ۱. ۱. لفّ و نشر

در نمونه زیر، واژه‌های «مهر»، «توفان» و «آب»، که هر سه نقش نهادی دارند، در کنار هم آمده‌اند و فعل‌های «بسوز»، «بروب» و «برآی»، که به ترتیب به آن نهادها برمی‌گردند، به کمک صنعت لفّ و نشر هم‌نشین شده‌اند:

مگر مهر و توفان و آب ای خدای! دگر نیست در پنجه پیر تو؟/ که گویی بسوز و بروب و برای (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۱۰۳)

یا:

عمر آینه بهشت اما... آه/ بیش از شب و روز تیر و دی کوتاه (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۵۳).

و در نمونه زیر واژه‌های «غرور» و «تواضع»، که متمم هستند، پشت سر هم آمده و به ترتیب با واژه‌های «آتش» و «خاک» در ارتباط‌اند:

با غرور تشنه مجروح/ با تواضع‌های نادلخواه/ نیمی آتش را و نیمی خاک را مانم (همان، ۱۲۳).

۲.۱.۳. اعداد

«آن است که چند چیز را پشت سر هم بیاورند و همه را به یک حکم یا یک فعل بیان دارند» (فشارکی، ۱۳۸۵: ۱۱۹-۱۲۰): نمونه:

دنیا و هر چیزی که در اوست/ از آسمان و ابر و خورشید و ستاره/

از مرغ‌ها گل‌ها و آدم‌ها و سگ‌ها/ وز این لحاف پاره پاره/

تا این چراغ کورسوی نیم‌مرده/ تا این کهن تصویر من، با چشم‌های بادکرده/

تا فرش و پرده/ اکنون به چشم کوچک تو پرشگفتی‌ست... (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۹۳).

۳.۱.۳. تنسیق صفات

تنسیق صفات «آن است که برای یک چیز صفات پی‌درپی بیاورند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۸: ۱۱۲). هم‌نشین‌شدن صفت‌های پی‌درپی، هم به توازن نحوی و هم به توازن آوایی می‌انجامد. در نمونه‌های زیر، تنسیق صفات بیشترین نقش را در ایجاد توازن نحوی و موسیقی درونی شعر برعهده دارد:

در شب دیوانه غمگین/ مانده دشت بیکران خلوت و خاموش/

زیر باران، آه، ساعت‌هاست/ همچنان می‌بارد این ابر سیاه ساکت دلگیر (اخوان ثالث، ۱۳۶۰: ۸۳).

یا:

من نیز سبز و سرخ و رنگین/ بس سخت و پولادین عروسک‌ها شکستم/

و اکنون دگر سرگشته و ولگرد و تنها/ چون کولی‌ای دیوانه هستم (همان، ۹۵).

۲.۳. جانشین‌سازی نقشی

این گونه توازن نحوی با جابه‌جایی عناصر جمله و جانشین‌ساختن آنها در نقش یکدیگر پدید می‌آید. «در جانشین‌سازی نحوی، تکرار واژگانی نیز پدید خواهد آمد. ولی از آنجاکه امکان تکرار واژگانی در چنین نمونه‌هایی متضمن حفظ ساخت نحوی جمله است، تحلیل توازن‌هایی از این دست در سطح نحوی ممکن می‌نماید» (صفوی، ۱۳۹۰: ۲۴۵). صناعاتی چون «متتابع» و «قلب مطلب» و «موازنه» در این سطح جای می‌گیرند.

۱.۲.۳. متتابع

متتابع یا «پی‌سپار» آن است که چند سخن از یکدیگر برانگیخته شوند؛ و چندین واژه را آنچنان در سروده به‌کار برده باشند که یکی پس‌از دیگری آورده شده باشد و پی‌سپار آن شمرده آید» (کزازی، ۱۳۷۴: ۹۹). در این شیوه، واژه‌ها از نظر نحوی جانشین یکدیگر می‌شوند و توازن نحوی ایجاد می‌کنند.

شب و سرماست/ و سرما خیس و خیزی تیره است و تیرگی سنگین/

و سنگینی چه سنگین، آه بیش از این چه گویم حرف؟/ شب است و برف (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۱۰۴).

یا:

ما کاروان ساغر و چنگیم/ لولیان چنگمان افسانه‌گوی زندگی‌مان، زندگی‌مان شعر و افسانه (همان، ۸۴).

و:

دلش سیر آمده از جان و جانش پیر و فرسوده‌ست (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۲۰).

۲.۲.۳. قلب مطلب

گونه‌ای از تکرار و توازن واژگانی است که در آن، واژه‌ها جابه‌جا و جانشین یکدیگر می‌شوند؛ بنابراین، در توازن نحوی نیز قابل بررسی است. در سروده‌های نیمایی اخوان، گونه‌هایی از قلب مطلب دیده می‌شود:

... با شبان روشنش چون روز/ روزهای تنگ و تارش چون شب اندر قعر افسانه (همان، ۱۳۷۸: ۸۰).

یا:

نوازش‌های این آن را تسلی‌بخش/ تسلی‌های آن این را نوازشگر (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۱۴).

۳.۲.۳. موازنه

گاه شاعر با تکرار ساخت‌های نحوی هم‌گون در مصراع‌های شعر، از طریق صنعت «موازنه» نیز توازن نحوی پدید می‌آورد که این شیوه در سروده‌های اخوان نمونه‌های فراوان دارد: همه سر چشمم و از دیدن او محرومم/ همه تن دستم و از دامن او کوتاهم (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۲۷).

یا:

غرش زهره‌درانِ کوس‌هامان، سهم/ پرش خارا شکافِ تیرهامان، تند (همان، ۸۲).

و:

تن، شنگی از رقص لبریز/ سر، چنگی از شوق سرشار (اخوان ثالث، ۱۳۷۹: ۶۵).

بررسی نقش تکرار نحوی در سروده‌های اخوان ثالث نشان می‌دهد که کاربرد صنعتی چون لف‌ونشر، اعداد، متتابع، موازنه، قلب مطلب و تنسیق صفات، که همگی برخاسته از تکرار نقش‌ها و الگوهای نحوی در جمله‌ها هستند، توازن نحوی این سروده‌ها را پدید آورده‌است.

نتیجه‌گیری

با بررسی نقش تکرار در موسیقی سروده‌های نیمایی مهدی اخوان‌ثالث در سه دفتر شعر زمستان، آخرشاهنامه و از این اوستا، مشخص شد که برجستگی و غنای موسیقایی این سروده‌ها برخاسته از تکرار و توازن گسترده در سه سطح آوایی، واژگانی و نحوی آنهاست. در سطح آوایی، آرایش واج‌ها و تکرار صامت‌ها و مصوت‌ها در زنجیرهٔ مصراع‌ها و بهره‌گیری از هماهنگی واجی کلمات در ترکیب‌های زبانی، موسیقی درونی شعر اخوان را به‌وجود آورده است. همچنین، تناسب و هماهنگی وزن‌ها با زمینه‌های درونی و عاطفی سروده‌ها و نوآوری و تنوع در کاربرد برخی وزن‌ها و افزودن ریتم‌های جدید به اوزان نیمایی، توازن هجایی و موسیقی بیرونی شعر او را تقویت کرده است. با توجه به وزن‌های به‌کاررفته در این سروده‌ها می‌توان گفت که شاعر اغلب به وزن‌های آرام، ملایم و سنگین، که مناسب سروده‌های توصیفی و روایی است و به طبیعت زبان و گفتار نزدیک است و با شیوهٔ بیان گزارشی و روایی و توصیفی اشعار او مناسبت دارد، گرایش داشته است. در سطح واژگانی، کاربرد گستردهٔ قافیه و ردیف، تکرار واژگانی آغازین و استفاده از برخی صناعات لفظی چون متشابه‌الاطراف و عکس، موسیقی کناری سروده‌های اخوان را تشخیص بخشیده است.

در سطح نحوی نیز تکرار ساخت‌های نحوی هم‌گون و استفاده از شیوه‌های ایجاد توازن و نظم‌آفرینی چون هم‌نشین‌سازی و جانشین‌سازی اجزای جمله از طریق کاربرد صناعاتی چون لفت‌ونشر، متتابع، قلب مطلب و موازنه، توازن نحوی در این سروده‌ها را پدید آورده است. به‌طور کلی، می‌توان نتیجه گرفت که تمایز و برجستگی موسیقایی سروده‌های اخوان‌ثالث در میان نوپردازان معاصر، حاصل شیوه‌های گوناگون تکرار و توازن است که او را شاعری صاحب‌سبک فردی معرفی می‌کند.

منابع

- اخوان‌ثالث، مهدی (۱۳۶۰) زمستان. چاپ هشتم. تهران: مروارید.
- _____ (۱۳۷۰) شعر زمان ما. به‌کوشش محمد حقوقی. چاپ هفتم. تهران: نگاه.
- _____ (۱۳۷۸) آخر شاهنامه. چاپ چهاردهم. تهران: مروارید.
- _____ (۱۳۷۹) از این اوستا. چاپ یازدهم. تهران: مروارید.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۱) موسیقی شعر. چاپ هفتم. تهران: آگاه.
- _____ (۱۳۹۰) ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت. چاپ ششم. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۹۰) حالات و مقامات م. امید. تهران: سخن.

_____ (۱۳۹۱) *رستاخیز کلمات*. تهران: سخن.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۸) *عروض و قافیه*. چاپ نهم. تهران: دانشگاه پیام نور.

_____ (۱۳۸۱) *نگاهی تازه به بدیع*. چاپ چهاردهم. تهران: فردوس.

صفوی، کوروش (۱۳۹۰) *از زبان‌شناسی به ادبیات*. جلد ۱. چاپ سوم. تهران: سوره مهر.

غلامرضایی، محمد (۱۳۷۷) *سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو*. تهران: جامی.

فشارکی، محمد (۱۳۸۵) *نقد بدیع*. چاپ دوم. تهران: سمت.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۴) *زیباشناسی سخن پارسی* ۳ (بدیع). چاپ سوم. تهران: کتاب ماد.

وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۸۵) *وزن و قافیه شعر فارسی*. چاپ ششم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

_____ (۱۳۸۸) *بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی*. چاپ چهارم. تهران: سمت.

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۵) *جویبار لحظه‌ها*. چاپ هشتم. تهران: جامی.